Planerad avsänkning av övre och nedre dammarna i Kärsbyån

Sänkning av dammar och borttagande av fall, sträckan riksväg 50–Vättern

Rapport 2016:54
Kulturhistorisk och arkeologisk utredning

Östergötlands län, Östergötland,
Motala kommun och socken,
Kärsby vid RAÄ 116:1 och 292

Pia Nilsson

Arkeologerna

Arkeologerna
Statens historiska museer

Våra kontor
Linköping
Lund
Mölndal
Stockholm
Uppsala

Kontakt
010-480 80 00
info@arkeologerna.com
fornamn.efternamn@arkeologerna.com
www.arkeologerna.com

Arkeologerna
Statens historiska museer
Rapport 2016:54

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor på http://creativecommons.org/licenses/by/2.5/se

Innehåll

Sammanfattning 2

Bakgrund och avgränsning 2

Syfte och metod 3

Kärsby 5

Fornlämningsmiljö 7

Skillnaden mellan ”fornlämning” och ”övrig kulturhistorisk lämning” – hur påverkar det projektet? 7

Kartanalys och resultat 8

Konsekvenser och åtgärdsförslag 12

Det planerade avsänkningsföretagets konsekvenser för kulturmiljön 13

Åtgärdsförslag 13

Referenser 15

Arkiv 15

Kartor 15

Litteratur 15

Otryckta källor 15

Muntligt meddelande 15

Administrativa uppgifter 16

Bilaga 1 16

A1, stensatt kant 16

A2, kvarnområde 16

Utredningen visar att en tidigare oregistrerad fornlämning (kvarnar), en kvarnplats och ett område med tegelbrukslämningar (Motala RAÄ 116:1) berörs. Vidare har läget för den äldsta kända platsen för Kärsby gård (Motala RAÄ 292) flyttats med ledning av den äldsta kartan, och det nya läget ligger i kanten av utredningskorridoren. Se figur 2.

Sammanfattning

Arkeologerna, Statens historiska museer, har på uppdrag av Mathias Ibbe, Länsstyrelsen Östergötland, genomfört en kulturhistorisk utredning längs Kärsbyån, sträckan mellan riksväg 50 och åns utlopp i Vättern.

För att tillgodose fri fiskvandring planeras en sänkning av två dammar, båda är äldre kvarndammar, och borttagande av två tidigare kvarnfall. I samband med detta berörs kulturhistoriska lämningar och fornlämningar.

Utredningen visar att två tidigare oregistrerade lämningar berörs, en fornlämning (kvarnar, A2) och en kvarnplats (A1). Känt sedan tidigare är ett område med tegelbrukslämningar (Motala RAÄ 116:1) berörs. Vidare har läget för den äldsta kända platsen för Kärsby gård (Motala RAÄ 292) flyttats med ledning av den äldsta kartan, och det nya läget ligger i kanten av utredningskorridoren. Se figur 2.

Innan arbetet med avsänkningsåtgärderna inleds krävs tillstånd enligt Kulturmiljölagen. Detta sker genom en ansökan till Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, varefter Länsstyrelsen beslutar om de arkeologiska åtgärdernas omfattning. Denna PM kan bifogas en sådan ansökan.

Bakgrund och avgränsning

Emåförbundet arbetar, på uppdrag av Länsstyrelsen Östergötland, med detaljprojektering för avsänkning av de båda dammarna i Kärsbyån, se Nydén, rapport 2014-06-04, *Övre och nedre dammarna i Kärsby*. Syftet med avsänkningen är att tillgodose fri fiskvandring och öka andelen lämpliga habitat för strömlevande fauna och flora i Kärsbyån. När sänkningen är genomförd kommer dammarna att ha sänkts i sin helhet, och de två befintliga fallen ha utjämnats.

Redan tidigare har åtgärder genomförts i ån i syfte att förbättra livsmiljön för fisk. 1991 höjdes vattennivån, och strömmar skapades genom att med 158 ton grus och sten skapa barriärer. 1999 placerade Motala Flugfiskare 60 ton grus och småsten i Kärsbyån, för att öka lekytorna för öringarna (Corren.se 27/8 1999).

De båda dammarna med utlopp och fall kan kopplas till kvarndrift, och det finns skriftliga belägg från åtminstone slutet av 1300-talet. Eftersom Kärsby gård med kvarn och såg finns belagda så tidigt, kan lämningarna vara skyddade enligt Kulturmiljölagen (SFS 1988:950). Med anledning av detta beställde Mathias Ibbe, Länsstyrelsen Östergötland, en kompletterande kulturhistorisk bedömning för att klargöra de antikvariska förutsättningarna innan projektet går vidare. Uppdraget är begränsat till Kärsbyån med omedelbart angränsande område, längs den cirka 600 meter långa sträckan mellan Vättern och riksväg 50. Se figur 1 nedan. Beskrivning och analys av kulturmiljön som helhet kring Kärsby har inte ingått i uppdraget.

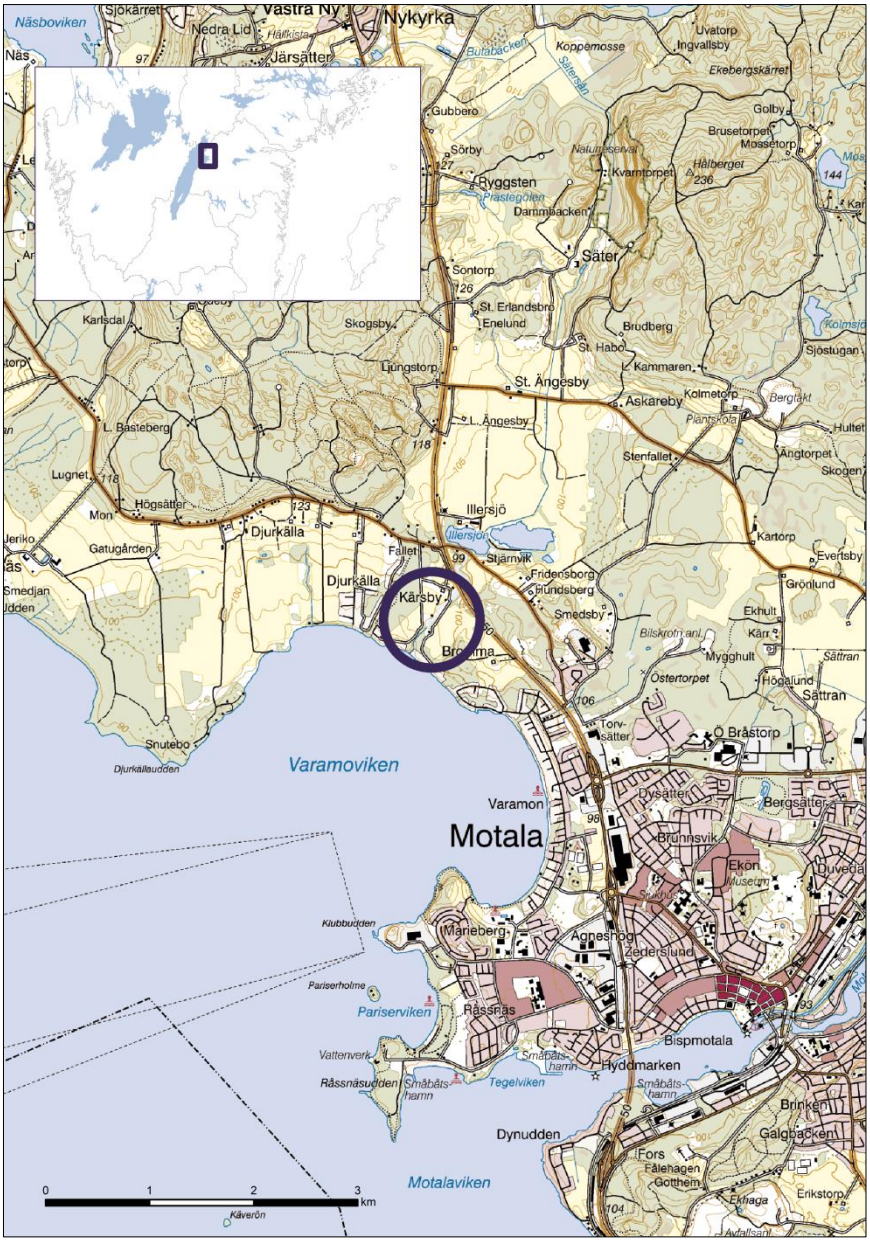

Figur 1. Läget för undersökningen markerat på utsnitt ur Terrängkartan, blad 579 Motala. Skala 1:50 000.

Ansvarig för uppdraget är Pia Nilsson, Arkeologerna, Statens historiska museer (SHMM). Fältbesiktningen genomfördes under mars 2016, under goda besiktningsförhållanden.

Syfte och metod

Uppdraget är en kulturhistorisk utredning. Syftet med utredningen är dels att så långt möjligt klargöra den antikvariska statusen på berörda lämningar, dels att om möjligt föreslå åtgärder och anpassningar av dammsänkningsprojektet. Omfattning och inriktning har diskuterats med Mathias Ibbe, Naturvårdsenheten, Magnus Reuterdahl och Malin Svarvar, båda Kultur- och samhällsbyggnadsenheten, samtliga Länsstyrelsen Östergötland.

Utredningen ska kunna tjäna som underlag i avsänkningsprojektet, och kunna ligga till grund för Länsstyrelsens framtida bedömningar och beslut enligt Kulturmiljölagen. Målsättningen med det valda arbetssättet är att:

- identifiera och beskriva värdefulla kulturhistoriska miljöer och enskilda kulturhistoriska och arkeologiska objekt,
- lämna förslag på eventuella anpassningar av de planerade åtgärderna,
- lämna förslag på eventuella fortsatta arkeologiska insatser.

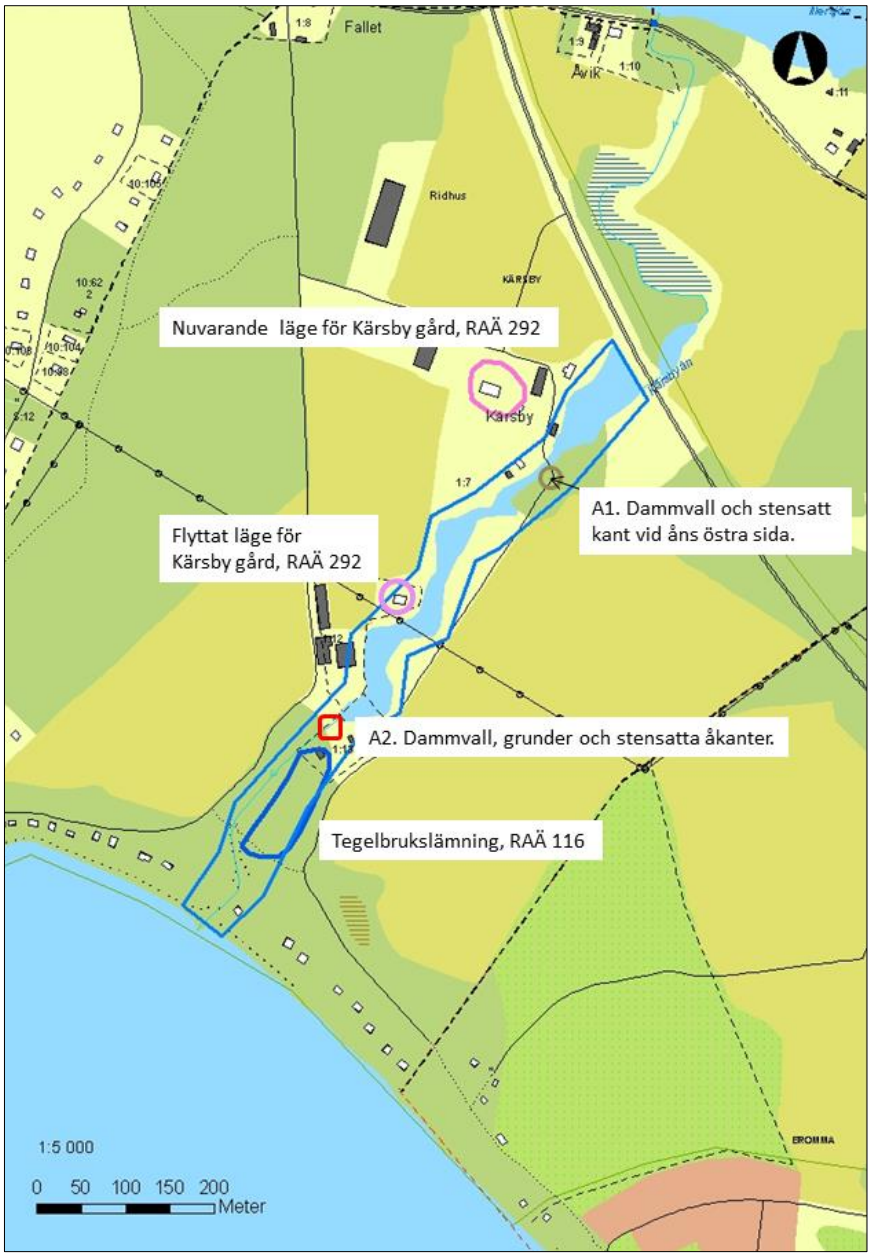

Figur 2. Utredningsområdet markerat med blått, kompletterat med befintliga lämningar i fornminnesregistret (RAÄ 116:1 och RAÄ 292) och med de nya områden (A1–2) som beskrivs i rapporten. Utdrag ur den ekonomiska kartans blad 8F 8s Varamobaden. Bearbetning: Arkeologerna.

Arbetet omfattar kart-, arkiv- och litteraturstudier, en inventering av området i fält samt en analys och sammanställning av resultaten. De arkiv och källor som har använts för kunskapsinhämtning är:

- Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS)
- Östergötlands museums arkiv och bibliotek
- Ortnamnsregistret (SOFI)
- Historiskt kartmaterial i Lantmäteriets arkiv (LSA, LMA, RAK).
- Riksarkivets digitala arkiv (SVAR)
- Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK)
- Relevant litteratur, bland annat i Östgötasamlingen i Linköpings stadsbibliotek
- Kvarninventeringen 1978
- Arkeologiska och kulturhistoriska rapporter
- Brukskultur Åtvidabergs arkiv

Kärsby

Den lantliga miljön kring Kärsby karaktäriseras av närheten till Vättern, beteshagarna och byggnaderna kring Nykyrka Ridklubbs verksamhet, jordbruksmark och den äldre gårdsbebyggelsen. Kärsbyån, som avvattnar Illersjön, ringlar fram öster om Kärsby gård i en trädbevuxen åravin. Denna del av Kärsbyån har biotopvårdats av Motala Flugfiskeklubb som bland annat har anpassat miljön för lekande vätteröringar. Utmed ån finns gångstigar, bänkar och skyltar som berättar om fiskbeståndet och om platsens historia.

Kärsbys historia kan helt kopplas till åns gynnsamma flöde och nivåskillnader. Gården etablerades här under medeltiden just på grund av de goda förutsättningarna att använda åns nivåskillnader för energiutnyttjande. För att kunna magasinera vatten och att öka flödet till kvarnarna grävdes de två ännu i dag synliga kvarndammarna. Under tidens gång har utnyttjandet växlat, och Kärsbyåns båda fall har drivit såväl mjöl- som såg- och hammarkvarnar. Den sista mjölkvarnen lades ner på 1972 och revs 1989. Vid det nedre fallet låg också ett tegelbruk från sent 1800-tal. Av den verksamheten återstår i dag stora stengrunder på åns södra sida. Kärsby gård har, enligt de äldsta kartorna, flyttat från ett läge närmare det nedre kvarnfallet, till ett läge nära det övre kvarnfallet.

Av den kvarnverksamhet som bedrivits här under minst 500 år är det tydligaste spåret i dag två dammar. Den övre gränsar till riksväg 50 och har sitt fall och avrinning där vägen korsar Kärsbyån. Den nedre dammen har sitt fall och sin avrinning precis där ån smalnar av till en smal ravin som leder ut till Vättern.

Vid det övre fallet syns i dag inga rester efter någon kvarn. Kärsby gård ligger i dag en bit nordväst om det övre dammfallet, och berörs inte av de planerade avsänkningsåtgärderna. Avrinningen från den övre, kraftigt igenvuxna, dammen sker genom två stora trummor under vägen. En stensatt kant, en del av kvarnrännan, syns på åns östra sida, se figur 3 nedan.

Figur 3. På östra sidan av utloppet från övre dammen (vänster i bild) syns den stensatta kanten efter kvarnrännan. Kvarn fanns här från 1600-talet och till mitten av 1800-talet. Foto från norr. Foto: Arkeologerna.

Vid det nedre fallet syns flera stengrunder efter byggnader (ingår i RAÄ 116:1, tegelbruket), diffusa grunder efter byggnader på ömse sidor av ån strax nedanför fallet, samt i östra åkanten även en hjulgrav som hör samman med den kvarn som stod här ända fram till 1989. Se figur 4 och 5, nedan. Här finns en tydlig och läsbar koppling mellan det forsande vattnet och verksamheter som under lång tid utnyttjat dess kraft. Den bebyggelse som står på den gamla mjölkvarnens tomt vid det nedre fallet är modern. Tomten, som under flera hundra år inrymt kvarnverksamhet, avstyckades 1923 från stamfastigheten (LMA, avsöndring 1923-12-17 akt 05-moj-avs398). Efter att kvarnverksamheten lagts ner, vilket skedde 1972 (Kvarninventeringen 1978) brändes enligt nuvarande fastighetsägare Lars Erik Bohm den förfallna kvarnen ner 1989. Därefter uppfördes ett nytt enbostadshus i den nordöstra delen av fastigheten, på platsen för ett äldre bostadshus som hört till kvarnen (Plan- och miljönämndens sammanträdesprotokoll 2012-04-12). Det andra bostadshus som nu finns i tomtens södra del är nybyggt, se även av Plan- och miljöförvaltningens remiss 2012-03-26 (dnr 2012-BL0029).

Figur 4. Vy över den nedre kvarndammens utlopp och fall. Till höger i bilden, invid fallet, syns bland annat delar av dammvallen samt öppningen för den turbin som fanns kvar till 1980-talets slut. Foto: Arkeologerna.

Fornlämningsmiljö

Kärsby har ingått i en kulturhistorisk förstudie (Helander 2008), inför Motala kommuns arbete med detaljplaneprogram för dels området Bromma, Kärsby, Djurkälla norr om Varamon, dels för ett område norr om Karshults gård. Vid detta arbete registrerades Kärsby gårds äldre tomtplats som en fornlämning, RAÄ 292, Motala socken. Tomten är bebyggd. Sedan tidigare finns en industrihistorisk lämning med stengrunder och tegelhögar registrerad, RAÄ 116:1, på åns östra sida i höjd med det nedre fallet. Lämningen är inte bedömd som fornlämning, och uppges ”enligt uppgift” vara bebyggelselämningar efter en tegelindustri. Området bedöms vara av yngre datum, och har status Övrig kulturhistorisk lämning.

Enligt den nya Kulturmiljölag som trädde i kraft 1/1 2014 (SFS 1988:950) är lämningar efter människors verksamheter och bostäder generellt bedömda som fornlämningar om de kan dateras till före 1850. Det betyder att till exempel kvarn- och såglämningar med tillkomsttid före 1850 är skyddade av lagen. Det är alltså intressant att så långt möjligt reda ut hur gamla de lämningar vi kan se vid Kärsbyån är, och vad de representerar.

Skillnaden mellan ”fornlämning” och ”övrig kulturhistorisk lämning” – hur påverkar det projektet?

Innan vi går vidare kan det vara idé att klargöra vad en fornlämning är, till skillnad från ”övrig kulturhistorisk lämning”. Fornlämningar skyddas av kulturmiljölagen (SFS 1988:950), KML, och tillstånd måste sökas enligt denna lag hos Länsstyrelsen inför alla projekt som berör eller på annat sätt påverkar dem. De övriga kulturhistoriska lämningarna skyddas inte av KML. Dessa kan i stället skyddas av Skogsvårdslagens hänsynspa-

ragrafer, främst § 30, av Miljöbalkens 2 och 3 kapitel och av Plan- och bygglagens hänsynsparagraf, 2 kapitlet.

Vanligen handlar skydd eller inte skydd inom KML om lämningarnas ålder, men andra faktorer kan spela in. Lämningar yngre än 1849 kan, om särskilda skäl föreligger, skyddas av KML. En annan skillnad av betydelse för fortsatt planering är att till de lagskyddade fornlämningarna alltid hör ett så kallat fornlämningsområde. Detta område är både till för att skydda de delar av fornlämningarna som inte syns ovan mark, men ofta finns i anslutning till de synliga lämningarna (det kan handla om gravar och boplats- eller odlingslämningar), och för att fornlämningen ska kunna upplevas i sin miljö och i sitt sammanhang. Hur stort fornlämningsområdet ska vara varierar, beroende på lämningens typ, sammanhang och på topografiska förhållanden. Områdets storlek fastställs av Länsstyrelsen.

Figur 5. En hjulgrav strax nedanför det nedre fallet visar platsen för kvarnhjulet som hörde till den mjölkvarn som revs 1989. Hjulgraven är en av de konstruktioner som vittnar om den flerhundraåriga kvarndriften i Kärsbyån. Foto: Arkeologerna.

Kartanalys och resultat

Så långt tillbaka Kärsby[1] möter oss i de äldre kartorna och skriftliga arkiven har minst en kvarn hört till gården. Redan 1399 nämns ”½ torp och en kvarn” i ”Kaersbygd” (Svenskt diplomatariums huvudkartotek, SDHK, nr 15166). Det finns flera medeltida skriftliga belägg. Det visar att såväl gården som kvarnverksamheten har en flerhundraårig historia, men upplysningarna hjälper oss inte att förstå exakt var byggnaderna och eventuella dammar låg. Det är ju inte säkert att de legat på samma plats genom de 500 senaste åren. Här behöver de historiska källorna användas till-

[1] Fastigheten Kärsby tillhörde under 1600-talet släkten Lindeberg men reducerades. Hörde på 1850-talet till Säter. Tillhörde 1872 Adolf Holmgren, senare A.P. Petersson och 1911 disponent L.A. Rune, Medevi. (Ridderstad 1918, s 62).

sammans med de äldre kartorna för att de synliga lämningarna ska kunna förstås i sina sammanhang, och på ett ungefär dateras.

Kvarnmiljön vid det nedre fallet är väl dokumenterad genom den kvarninventering som genomfördes 1978 (Östergötlands museums arkiv).

Backar vi till slutet av 1800-talet finns två informativa kartor som berättar mer om kvarnarnas och dammarnas historia. En ägomätning av Kärsby som genomfördes 1884 (LMA, akt 05-MOJ-650) visar en kvarnplats på åns östra sida vid det nedre fallet, och en sågplan på västra sidan, dvs på ömse sidor av den nedre dammens utlopp, se figur 6. Däremot syns ingenting av den övre kvarnen på denna karta. Kärsby gård ligger på nuvarande plats.

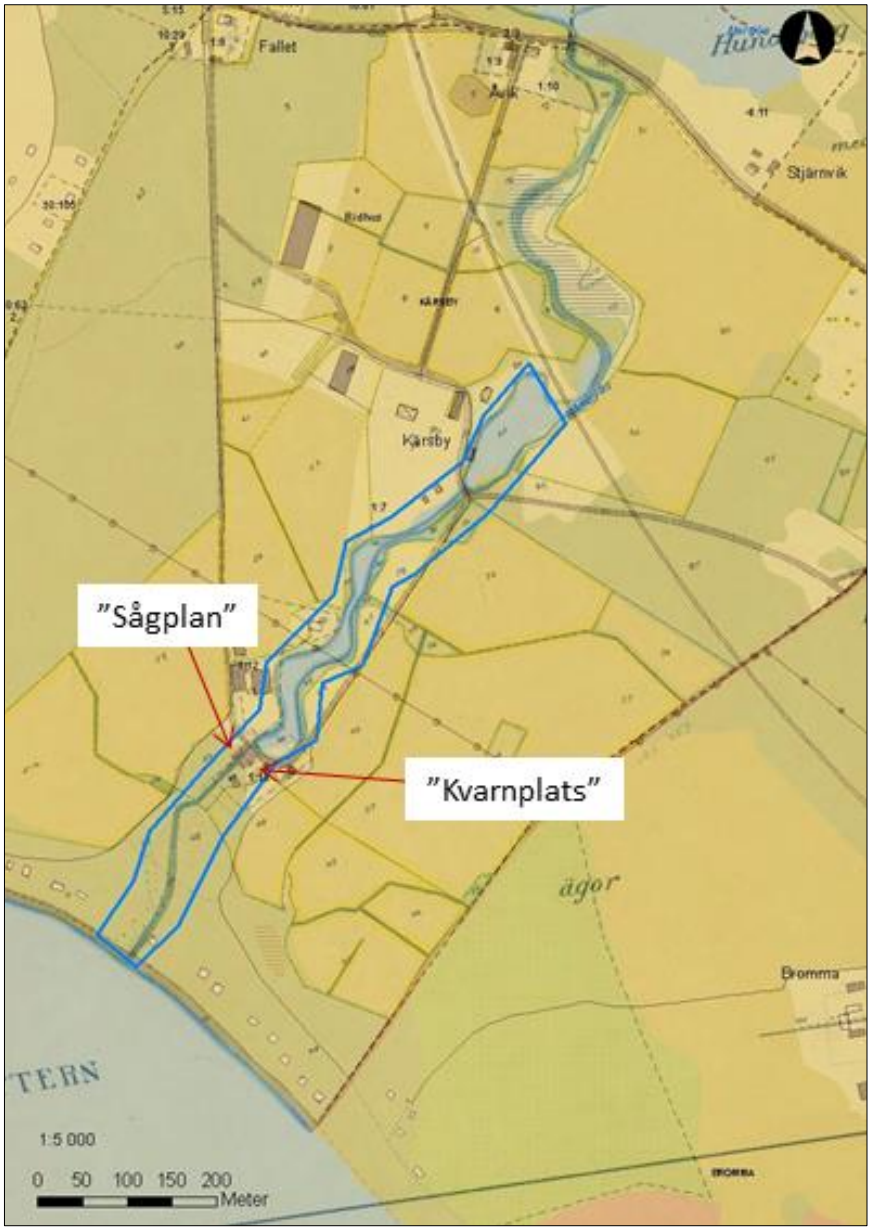

Figur 6. Utdraget ur 1884 års karta visar en kvarnplats på åns östra sida och en sågplan på västra sidan, d v s på ömse sidor av den nedre dammens utlopp. Däremot syns ingenting av den övre kvarnen på denna karta. (LMA, akt 05-MOJ-650).

Häradskartan från år 1868–1877 (blad J112-54-20 Motala) visar Kärsby gård i sitt nuvarande läge, tillsammans med en kvarn vid den övre dammens utlopp och en kvarn (på åns östra sida) plus en såg (på västra sidan ån) vid nedre dammens fall, se figur 7. I beskrivningen till kartan förtydligas ”Å egorna finnes 2 quarnar och 1 såg” (Beskrivning till kartan, 1878, s 24). De kvarnar som inte specificeras vidare är med största sannolikhet mjölkvarnar (Nilsson 2010).

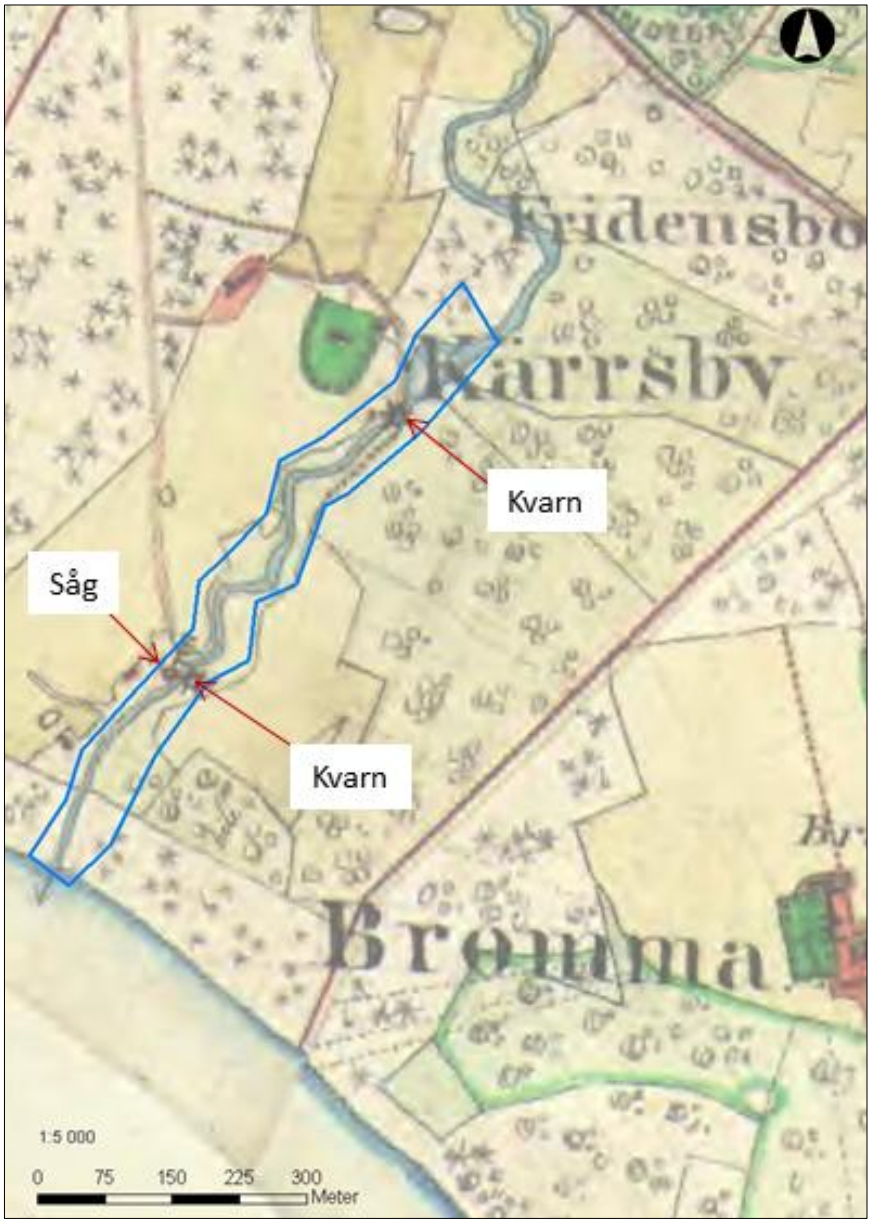

Figur 7. Häradskartan från år 1868–1877 visar Kärsby gård i sitt nuvarande läge, tillsammans med en kvarn vid den övre dammens utlopp. Dessutom syns även här en kvarn (på åns östra sida) plus en såg (på västra sidan ån) vid nedre dammens fall. (RAK (blad J112-54-20 Motala).

Den äldsta kartan är en geometrisk avmätning från år 1636 (LSA, akt D5:235), se figur 8. Vid det nedre fallet noterades år 1636 en hammarsmedja, belägen på åns västra sida, som enligt senare kartor alltså hyst sågkvarn, medan kvarnläget på östra sidan förefaller tomt.

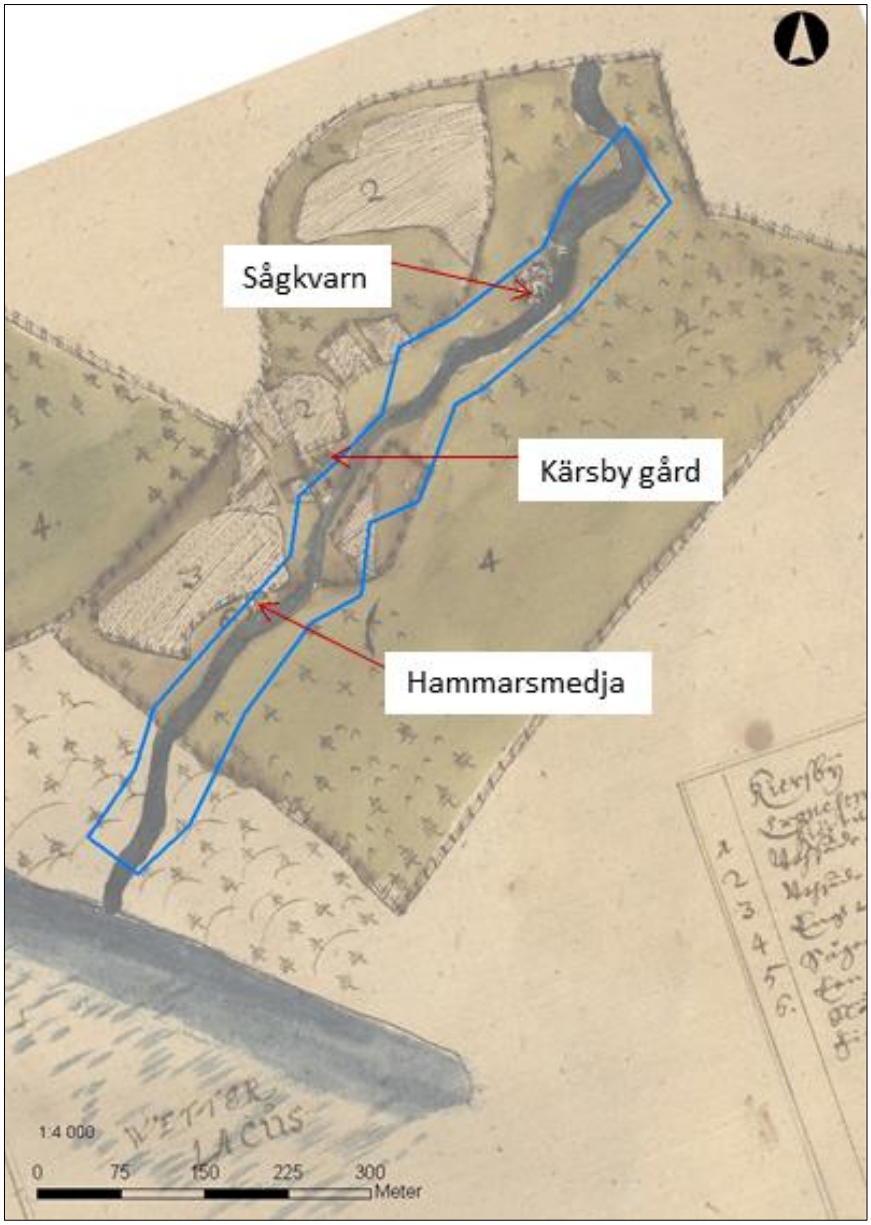

Figur 8. 1636 års geometriska avmätning visar en hammarsmedja vid det nedre fallet, på åns västra sida, medan kvarnläget på östra sidan förefaller tomt. Det finns dessutom en hjulkvarn, enligt kartbeskrivningen en sågkvarn, vid det övre fallet. Läget för Kärsby gårdsplats stämmer dock inte alls överens med senare kartor. (LSA, akt D5:235).

Det finns en hjulkvarn, enligt kartbeskrivningen en sågkvarn, vid det övre fallet också. Läget för Kärsby gårdsplats stämmer dock inte alls överens med de senare kartornas symboler. Om nu de båda kvarnlägena 1636 stämmer överens med 1800-talskartornas fall och kvarnplatser, då låg Kärsby gård längre söderut 1636, i ett läge närmare det nedre fallet. Eftersom fallens lägen är i huvudsak naturgivna och konstanta, och i sig utgör själva grunden för kvarnetableringarna, får man anta att det är bebyggelsen som flyttats mellan mitten av 1600-talet och mitten av 1800-talet och inte kvarnplatserna/fallen. Läget för Kärsbys äldsta kända tomt, RAÄ 292, flyttas till det nedre läget med ledning av 1636 års karta. Platsen för det äldre Kärsby utgörs i dag av en från Kärsby gård avstyckad

tomt med bebyggelse. Här har under lång tid tidigare varit trädgårdsmästeri med flera stora växthus, enligt muntlig uppgift av Lars Erik Bohm, Kärsby.

Kart- och arkivanalysen visar alltså att Kärsby har haft kvarndrift från medeltid och framåt. Den hammarsmedja som noteras på 1636 års karta var en redskapshammare, byggd vid 1600-talets början och sannolikt nedlagd 1810 (Bergsten 1946, s 251. Se även Motalabygd årgång 1971). Kärsbyån har förutom mjölkvarnar och hammarkvarn även drivit sågkvarnar. Så långt är bilden klar. Vi har två platser, övre och nedre fallen med kvarnplatser, som använts åtminstone sedan 1600-talet. Minst en av dem etablerades redan under medeltiden.

Tegelbruket som ”enligt uppgift” (FMIS) legat på platsen som omfattar nuvarande RAÄ 116:1 i Motala socken är mer diskret i källorna, på grund av den relativt korta användningstiden. I boken Tegelbruk i Sverige (Olsson 1987, s 100) omnämns Kärsby tegelbruk med årtalet 1915. Boken redovisar resultatet av en rikstäckande inventering av den svenska tegelindustrins anläggningar under 1900-talet. Av de 1800-talskartor som finns tillgängliga på lantmäteriet, är det ingen som noterar tegelbruk på platsen. I den sammanställning som gjordes som ett ALU-projekt 1994, och vars resultat nu finns som skyltar vid Kärsbyån, anges att tegelbruket anlades under 1880-talet. Det kan vara riktigt. Olsson (1987) noterar tegelbruket under tidigt 1900-tal, och de kartor som finns över Kärsby visar läget fram till 1884, då syns inget tegelbruk.

Försäkringshandlingar kan vara ännu en källa till information. Östgöta Brandstodsbolags arkiverade försäkringshandlingar förvaras på Åtvidaberg Brukskultur. Här finns en försäkringshandling från 1892 för Kärsby 1/2 hemman, och i den noteras en tegelslageribyggnad av resvirke, på grund av sten, tak och väggar av spån inredd i tre våningar med hyllor för torkning. Byggnaden inte måttsatt. Detta är den tidigaste försäkringen, men tegelslageriet kan ha funnits något tidigare. I handlingen står ingenting om att det är nybyggt.

Sammantaget ger analysen information om att tegelbrukets tillkomsttid är efter 1850, och därmed är lämningarna efter den verksamheten inte fornlämningar.

Konsekvenser och åtgärdsförslag

Kärsbyån med intilliggande industri- och bebyggelselämningar är en kulturmiljö, karaktäriserad av lämningar efter tidigindustriell verksamhet med dammar och fall, vattenrännor, hjulgrav, dammar och hus/byggnadsgrunder. Särskilt tydligt är detta vid det nedre fallet. Det övre fallet är ersatt av två moderna rör under den förstärkta vägen, här syns endast en tydlig stensatt kant på åns östra kant. Dammen växer igen men trots det, och trots att den begränsas av väg 50 i norr, är den en tydlig och lätt iakttagbar indikation på äldre tiders vattenkraftutnyttjande. Här finns dock inga synliga kvarnlämningar eller byggnadsrester kvar, och därmed bedöms inte heller dammen/dammvallarna som fornlämning. **Ett nytt område, A1,** har markerats för den stensatta kanten vid åns utlopp. Se beskrivning i bilaga 1.

Den nedre dammen med sitt högre fall, sina konstruktioner i vattnet och grunder/stenkonstruktioner på båda sidor om ån är däremot en tydligt avläsbar och pedagogisk industrihistorisk lämning. På grund av den

mycket långa användningsperioden med skiftande verksamheter som verktygshammare, mjölkvarn och såg, följt av tegelbruk gör det, tillsammans med den bostadsbebyggelse som tillkommit efter avstyckningen 1923, mycket svårt att okulärt bedöma ålder och användningsområde för de ruiner som nu syns på båda strandkanterna och i den östra delen av åfåran. Baserat på etableringstiden, 1600-tal senast, är lämningarna klassade som fornlämning. Sannolikt finns det under markytan på ömse sidor av ån vid det nedre fallet lämningar och strukturer från de verksamheter som bedrivits här sedan minst 1600-talet. **Ett nytt område, A2,** som täcker kvarnplatserna enligt de äldsta kartorna, har markerats. Se beskrivning i bilaga 1.

Inom området för **RAÄ 116:1** finns grunder som sannolikt (kartor saknas) härstammar från tegelbrukstiden, såväl en körramp upp mot den nu rivna torkladan som övriga grunder, däribland en mycket tydlig och kraftig grund efter tegelslageriet. Byggnadslämningarna är stora och välbyggda vilket, tillsammans med ett rikligt tegelinslag, visar att de härstammar från tegelbrukstiden vid sekelskiftet 1800/1900.

Efter genomförda kartstudier framgår att Kärsby gård sannolikt flyttat från ett läge längre åt söder enligt 1636 års karta, till det nuvarande läget. Berörs det södra gårdsläget finns därmed risk för konflikt med fornlämning, som ännu inte finns registrerad i FMIS. **Ändringsanmälan om flytt av plats för gårdstomt, RAÄ 292, har lämnats till FMIS**.

Det planerade avsänkningsföretagets konsekvenser för kulturmiljön

Den avläsbarhet och det upplevelsevärde som präglar området i dag, beror på att den sammanhållna miljön tydligt visar såväl varför Kärsby en gång etablerades här, som den industrihistoriska förankringen. Ett avsänkningsprojekt kan påverka detta pedagogiska värde negativt, och bör genomföras med försiktighet.

De planerade åtgärderna kan försämra upplevelsen och förståelsen av främst de lämningar och konstruktioner som finns i och kring det nedre fallet och kvarnplatserna. Utan vattenfallet och dammen blir kopplingen till de övriga industrihistoriska lämningarna otydlig.

Avsänkningen och borttagande av vandringshinder bedöms inte skada lagskyddade fornlämningar, så länge åtgärderna sker i vattnet. Men på åstränderna vid nedre kvarnplatserna är sannolikheten stor att grävning, ovarsamma transporter eller upplag, skadar fornlämningar.

Arbetsföretaget rör Miljöbalkens 3 kapitel om kulturmiljöers skydd mot påtaglig skada, och Kulturmiljölagens 2 kapitel om skydd för fornlämningar.

Åtgärdsförslag

Den arkeologiska potentialen (förekomsten av lagskyddade fornlämningar) är begränsad. De åtgärder som rör själva dammarna bedöms inte komma i konflikt med fornlämning. Däremot finns viss risk att lämningar och kulturlager under markytan skadas vid oaktsam körning eller grävning inom de äldsta kvarnplatserna (inom A2).

Förslag på åtgärder är att öppnandet av vattenpassagen genom den nedre dammvallen sker så varsamt och med så liten påverkan som möjligt, samt en fotodokumentation av miljön vid nedre fallet. Dokumentat-

ionen, som sker innan avsänkningsåtgärderna påbörjas, kan användas till att förslagsvis via uppdaterad skyltning öka förståelsen för, och därmed upplevelsen av, platsens historia. Kärsbyån ingår i ett flitigt utnyttjat rekreationsområde.

Om grävning, tunga upplag eller annan skada förväntas ske på strandkanterna vid och nedanför det nedre fallet, bedöms fornlämningar kunna skadas och *fördjupade arkeologiska insatser* behövas innan arbetsföretaget sker.

Beskrivningen av föreslagna arkeologiska åtgärder, nedan, följs av en sammanfattande tabell och karta.

Tabell 1. Sammanfattning av berörda forn- och kulturlämningar samt förslag på åtgärder (se även karta på figur 1).

Identitet	***Lämnings-typ***	***Bedömning***	***Kommentar***	***Åtgärdsförslag***
RAÄ 292, Motala socken	By/gårds-tomt	Bevaknings-objekt	Läget flyttat enligt karta 1636. Svårrektifierad karta, läget osäkert. Bevarandegrad osäker, bebyggd tomt	Tomtmark. Bör ej beröras av avsänkningsföretaget
RAÄ 116:1, Motala socken	Tegelindustri	Övrig kulturhistorisk lämning	Kart- och arkivanalyser stärker bedömningen att lämningen är från slutet av 1800-talet, efter 1884 och början av 1900-talet	Hänsyn
A1	Kvarn	Uppgift om	Kvarnplats från åtminstone 1600-talet och fram till mitten av 1800-talet. Dammvall, välbevarad vattenränna av huggna block vid östra åkanten	Hänsyn
A2	Kvarnar	Fornlämning	Området innehåller två kvarnplatser med belägg från 1600-tal och framåt. Sista kvarnen revs 1989. Åkanter samt markerad yta på fastlandet kan innehålla fornlämningar. Diffusa stensamlingar/grunder? på västra sidan. Grund efter senaste kvarnbyggnaden på östra sidan	Hänsyn. Fotodokumentation. Så liten åverkan som möjligt vid öppnandet av dammvallen. Vid markarbeten på strandkanterna kan fornlämningar skadas. Bevarandeläget för äldre lämningar dock oklart

Anmälan om de två nytillkomna områdena A1 och A2 kommer att skickas in till Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, FMIS, liksom ändringsanmälan för gårdstomten RAÄ 292.

Arkeologerna, Statens historiska museer, har efter genomförd kulturhistorisk utredning lämnat bedömningar och förslag, som redovisas i denna rapport. Det är Länsstyrelsen som fattar beslut efter ansökan enligt Kulturmiljölagen (KML), först då fastställs de eventuella arkeologiska åtgärdernas omfattning. Denna rapport kan bifogas ansökan enligt KML.

Linköping 13/4 2016
Pia Nilsson

Referenser

Arkiv

Sammanträdesprotokoll, Fastigheten Kärsby 1:13, Kärsby 14. Ansökan om strandskyddsdispens för nybyggnad av bostadshus. Plan- och miljönämnden, Motala kommun. 2012-04-12. Kärrsby 1:13, Kärrsby 14.
Remiss, bygglovärende. Plan- och miljöförvaltningen, Motala kommun. Dnr 2012-BL0029. Kärrsby 1:13, Kärrsby 14.
Riksarkivet. Svenskt diplomatariums huvudkartotek. SDHK nr 15166. 16/8 1399 nämns 1/2 torp samt en kvarn i Kärrsby (Kaersbygd).
Brukskultur Åtvidaberg, försäkringshandling 1892. Kontaktperson Roy Andersson

Kartor

Lantmäterimyndighetens arkiv (LMA)
Kärsby, ägomätning. 1884. Akt 05-MOJ-650.
Kärsby, avsöndring. 1923-12-17. Akt 05-moj-avs398.

Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA)
Kärsby, geometrisk ägoavmätning. 1636. Akt D5:235.

Rikets allmänna kartverk (RAK)
Ekonomiska kartans blad 8F 8s Varamobaden.
Häradskartan från år 1868–1877, blad J112-54-20 Motala.

Litteratur

Bergsten, K. E. *Östergötlands bergslag*. Gleerups. Lund. 1946.
Beskrifning till kartan öfver Aska härad. Upprättad i rikets allmänna karteverk. Åren 1876–77. P.A. Norstedt & söner. Stockholm 1878.
Helander, A. *Fornlämningar och kulturmiljöer inom del av Bromma, Kärsby, Djurkälla samt Karshult*- Kulturhistoriskt planeringsunderlag RAÄ UV Öst 2008:4.
Motalabygd : årsskrift för Motala musei- och hembygdsförening. Motala. 1971.
Nydén, Thomas, rapport 2014-06-04, *Övre och nedre dammarna i Kärsby*.
Olsson, L-E. *Tegelbruk i Sverige – en branschinventering*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. 1987.
Ridderstad, Anton. *Östergötlands beskrivning*.Del II:1. P.A Norstedt & söner. 1918.
Östgötacorrespondenten. Corren.se 27/8 1999. Grus ger fisk i Kärsbyån.

Otryckta källor

Kvarninventering 1978, Östergötlands museums arkiv

Muntligt meddelande

Bohm, Lars Erik, Kärsby, 0141-22 20 62.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr: 431-6152-16.
SHMM:s dnr: 5.1.5-2016-00179.
Arkeologernas projektnr: A13312.
Intrasisprojekt: SHMM A2016:033.
Undersökningstid: mars 2016.
Projektgrupp: Pia Nilsson.
Exploateringsyta: åravin, ca 600 löpmeter och ca 50 meters bredd.
Läge: Fastighetskartan, blad 8F 8a Varamobaden.
Koordinatsystem: Sweref 99 TM.
Höjdsystem: Rikets, RH 00.

Bilaga 1

A1, stensatt kant

Lämningstyp: Kvarn.
Beskrivning: Kvarn, plats för. På platsen för den sågkvarn som syns på 1636 års karta, och som noteras som en kvarn på Häradskartan 1868. I dag har vägen som ännu löper över dammvallen i modern tid fått nytt bärlager, och avrinningen sker genom två stora rör. Vid besiktningstillfället iakttogs nedanför fallet, på åns östra sida, en stensatt kant.
Bedömning: Uppgift om.
Källor: Kärsby, geometrisk ägoavmätning. 1636. LSA, akt D5:235. Häradskartan från år 1868–1877, blad J112-54-20 Motala.

A2, kvarnområde

Lämningstyp: Kvarn.
Beskrivning: Kvarnlämning, cirka 20x20 m stor, bestående av en dammvall, grunden efter den kvarn som brändes ner 1989, stensatta åkanter, en hjulgrav samt på ömse sidor av ån diffusa stenansamlingar, möjligen resten av byggnadsgrunder.
Enligt 1636 års geometriska avmätning låg en hammarsmedja vid det nedre fallet. 1884 års karta visar en kvarnplats på åns östra sida och en sågplan på västra sidan, d v s på ömse sidor av dammens utlopp. Även på Häradskartan syns en kvarn (på åns östra sida) plus en såg (på västra sidan ån) vid nedanför dammen.
Bedömning: Fornlämning. Bedömningen avser huvudsakligen under mark förmodade strukturer och anläggningar.
Källor: Geometrisk avmätning 1636, LSA, akt D5:235. Avmätning 1884, LMA akt 05-MOJ-650. Häradskartan 1868–1877, blad J112-54-20 Motala.